

СТАЛІЙ РОЗВИТОК АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ НА ЗАСАДАХ РАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL SECTOR ECONOMY ON THE PRINCIPLES OF RATIONAL NATURE

Орест ФУРДИЧКО,
академік НААН України,
доктор економічних наук,
Інститут агроєкології і природокористування
НААН України, Київ

Orest FURDYCHKO,
Academician of NAAS of Ukraine,
PhD Economics,
Institute of Agroecology and Nature
Management, NAAS of Ukraine, Kyiv

Світовою спільнотою на Конференції ООН з питань навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 рік) уперше було визначено пріоритетність духовних та природоохоронних імперативів над економічними інтересами. З метою зниження загрози численних протиріч у системі «суспільство–природа» та забезпечення сприятливих умов на майбутнє країнами світу було прийнято Концепцію сталого розвитку. Сталій (збалансований) розвиток – це соціально-економічно-екологічно збалансований розвиток життєздатного простору, завдяки врахуванню всіх цінностей і особливостей територій, сучасних і майбутніх інтересів, налагодження горизонтальної та вертикальної співпраці суб'єктів діяльності на узгоджених засадах (Потсдам, 1999; Ганновер, 2000) (рис.1).

Україною ратифіковано низку міжнародних правових документів щодо збереження біорізноманіття. Сталій (збалансований) розвиток, за визначенням Інституту сталого розвитку в Україні, – це суспільно-економічна модель поступального технологічного і соціального розвитку українського суспільства для задоволення життєвих потреб нинішнього й майбутніх поколінь, згідно з якою виробнича і соціальна сфери розвиваються збалансовано, не завдаючи довкіллю непоправної шкоди. Сталій розвиток базується на засадах соціо-природної коеволюції.

Стримуючими факторами на шляху впровадження у практику принципів сталого розвитку є наявні в Україні ціннісний, нормативно-правовий, ресурсний та управлінський дисбаланси перехідного періоду в суспільстві та на виробництві.

Наслідками системної кризи у державі вважають зубожіння населення, девальвація духовних цінностей тощо. Це зумовлює домінування матеріальних цінностей порівняно з духовними та впливає на ситуацію у виробництві: невідповідність сучасним вимогам нормативно-правової бази, управління, дефіцит бюджету та інші.

Ціннісний, нормативно-правовий, ресурсний та управлінський дисбаланси в екологічній політиці полягають у тому, що екологічна політика поєднує два субінститути права – екобезпеку суспільства та охорону навколишнього природного середовища. Проте в умовах антропоцентризму парадигми раціонального природокористування інтересам людини до цих пір відводять більше уваги (правового і ресурсного забезпечення), ніж охороні природи. Так, в Україні частка природного капіталу в національному багатстві становить 54%, частка природоохоронних витрат – близько 0,5% ВВП (частка природоохоронних витрат у Східній Європі – 1,5–4% ВВП). Тому необхідно здійснити перехід від раціонального до збалансованого природокористування, від конфлікту до балансу інтересів.

Особливостями Національної стратегії сталого розвитку України є те, що:

□ уперше шлях України до сталого розвитку було окреслено Президентом України у національній доповіді (1992 рік) про стан виконання положень «Порядку денного на XXI століття» за десятирічний період (1992–2001), в якій визначено головні рушійні сили, проблеми та програму дій.

□ Національну стратегію сталого розвитку викладено у проекті Закону України «Основні напрями економічного, соціального та природоохоронного розвитку України до 2020 року» (реєстр ВР України у 2006 році №1112).

□ в основу стратегії покладено цілісну систему взаємозалежних і рівноцінних стратегічних цілей забезпечення гармонійного розвитку людини, суспільства, економіки та

навколишнього середовища, досягнення яких потребує дотримання паритетної взаємозалежності дій.

□ опрацьовується проект Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року, розроблений Міністерством аграрної політики України та ННЦ «Інститут аграрної економіки» НААН.

Виходячи із загального спрямування нашої держави на досягнення громадянського суспільства дуже важливо на теперішньому етапі сконцентрувати увагу на забезпеченні її соціально-орієнтованого сталого розвитку. Крім того, соціальний фактор має визначитися, як домінуючий у формуванні оновленого сільського середовища. За таких умов економічна й екологічна складові мають розглядатися як інструмент досягнення поставлених цільових орієнтирів.

Важливою складовою сталого розвитку аграрного сектора економіки є екологічний блок, який включає два аспекти розгляду. По-перше, це забезпечення екологічності сільськогосподарського виробництва і, по-друге, екологічна проблема розвитку сільських територій щодо їх фізичного, хімічного та біологічного забруднення. Необхідно зазначити, що подолання цих проблем перебуває на початковій стадії і потребує як наукового супроводження, так і організаційного забезпечення.

На основі сталого розвитку агросфери вченими Інституту агроєкології і природокористування НААН визначено основні об'єкти досліджень екологічної оцінки стану сільських територій:

- ґрунти;
- водні об'єкти;
- природні угіддя;
- господарські забудови (відповідність санітарним нормам);
- технології утримання свійських тварин і птиці;
- технології використання пестицидів, органічних та мінеральних добрив у присадибних господарствах;
- сільськогосподарська продукція та питна вода;
- комунальні відходи та їх утилізація;
- об'єкти промисловості, що можуть погіршувати стан навколишнього природного середовища села.

Основним чинником, що спричинив занепад українського села, стала економічна розбалансованість, яка виникла в усіх галузях економічної діяльності держави внаслідок реформ, проведених у 90-х роках минулого століття. Особливо це позначилося на аграрному секторі, коли великотоварні сільськогосподарські підприємства (колгоспи і радгоспи) розпалися, а натомість були створені нові - дрібні агроформування. На жаль, вони виявились неспроможними створити достатню кількість робочих місць, забезпечити належну зайнятість, гідну заробітну плату селянам, розвивати соціальну інфраструктуру. Все це спричинило високий рівень міграції сільського населення у міста, а виробництво сільськогосподарської продукції як рослинного, так і тваринного походження перемістилося на присадибні земельні ділянки селян, які нині виробляють 85-98% плодово-овочевої продукції та картоплі (рис. 2).

Поголів'я худоби та птиці переважно зосереджено в особистих селянських господарствах: велика рогата худоба становить 66% (у т. ч. корови – 78%), свині – 58, вівці та кози – майже 83, птиця – 50,5%. Особисті селянські

Викладено теоретичні підходи та практичні аспекти сталого розвитку аграрного сектора економіки. Розглянуто шляхи оптимізації раціонального природокористування на основі екологічно безпечного агропромислового виробництва.

Presents the theoretical approaches and practical aspects of sustainable development in the agricultural sector. Consider ways to optimize the management of nature based on environmentally sound agricultural production.

Рис. 1. Модель гармонізації суспільних інтересів, законодавства та ресурсів управління на основі сталого розвитку (SD)

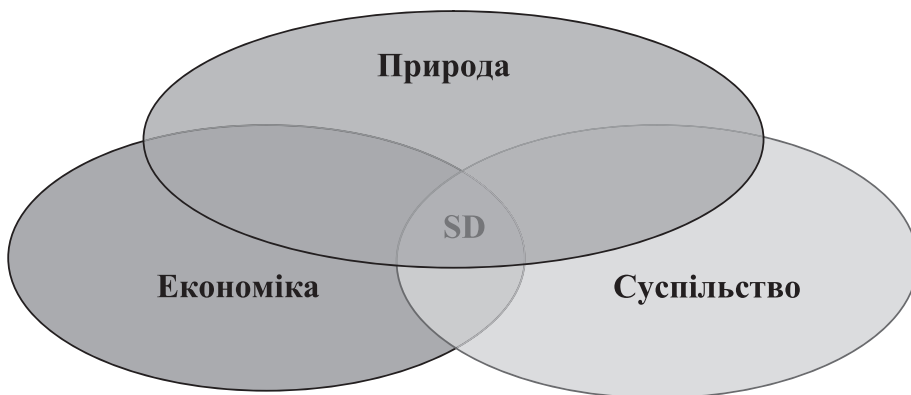

Рис. 2. Виробництво сільськогосподарської продукції за категоріями господарств (станом на 01.01.2009)

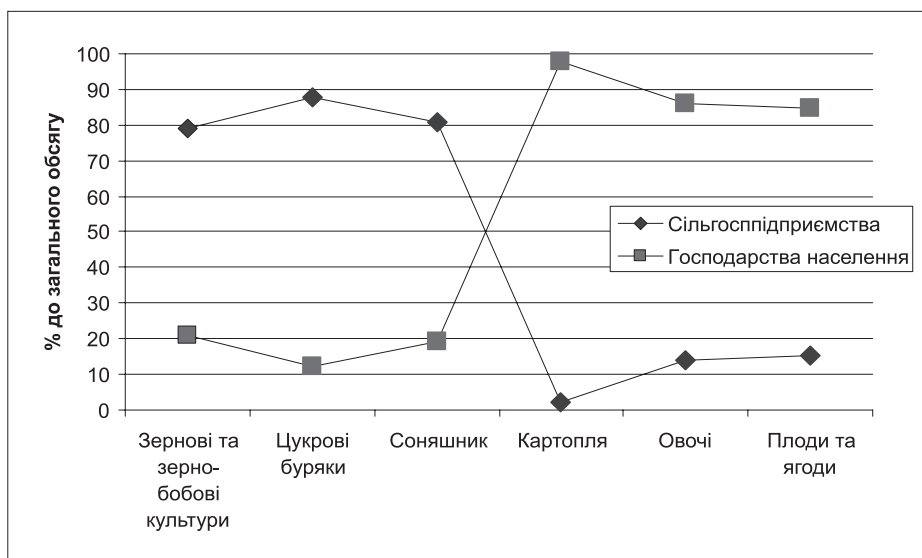
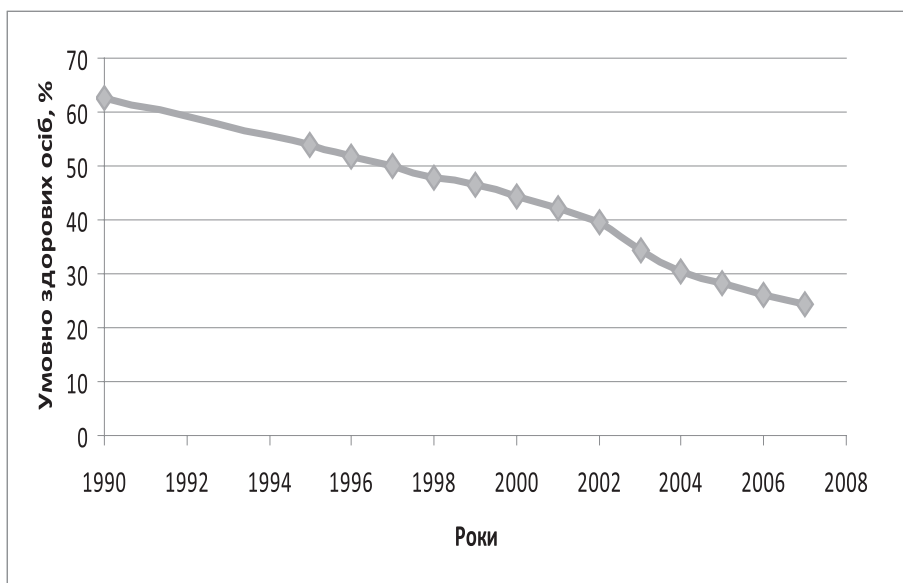

Рис. 3. Динаміка показника стану здоров'я населення України

господарства виробляють м'яса і яєць у такій же кількості, як і сільськогосподарські підприємства, а молока – майже в 5 разів більше.

Ґрунти присадибних земельних ділянок селян характеризуються надто високим вмістом рухомого фосфору і обмінного калію (перевищення нормативних показників сягає десятків разів), однак при цьому вони мало забезпечені азотом.

Викликає занепокоєння викликає якість питної води сільських територій. Вміст нітратів у колодязній воді в десятки разів перевищує граничнодопустимі концентрації, а відсоток проб з перевищенням допустимих концентрацій варіює в межах 30–60% від загальної кількості проведених досліджень. Поряд з нітратним забрудненням питної води в сільській місцевості зафіксовано забруднення води хлоридами. В деяких зразках вміст хлоридів перевищує норматив у 5 разів. За показником загальної твердості майже всі проаналізовані зразки води належать до твердої й дуже твердої. У зразках води, відібраних зі свердловин, відмічено перевищення допустимих рівнів важких металів та мікробіологічного забруднення.

Довготривалими дослідженнями встановлено, що якість сільськогосподарської продукції, вирощеної в особистих селянських господарствах, не відповідає санітарно-гігієнічним вимогам щодо допустимого вмісту нітратів і важких металів. Це насамперед стосується овочів, які в раціоні харчування сільського населення становлять близько 30%. Найбільш забрудненою є овочева продукція у Миколаївській області (78%), дещо менший відсоток забруднених зразків – у Київській, Одеській (по 61%) та Чернігівській (50%) областях. Менше забруднених нітратами зразків сільськогосподарської продукції виявлено у Житомирській (35%), Вінницькій (33%), Полтавській (31%) та Сумській (26%) областях.

Комплексні дослідження 2007-2009 років засвідчили, що у вирощеній у приватних господарствах продукції найбільшу кількість нітратів виявлено у моркві, буряках столових і картоплі, а забруднення важкими металами продукції рослинництва перевищувало майже в 9 разів. Особливо це стосується цинку. Найбільші перевищення допустимих рівнів цього елемента виявлено у зразках буряків (столового і кормового) та моркви (38-80 мг/кг). Нашими дослідженнями зафіксовано також максимальне перевищення вмісту свинцю і кадмію – у 3-4 рази.

Виснавлені дані підтверджують, що в Україні формується стійка негативна тенденція до споживання забруднених продуктів, що зумовлює скорочення питомої ваги умовно здорових людей серед загальної кількості населення. Відповідно до Індексу людського розвитку ООН одним із його найважливіших складових є Індекс стану здоров'я, який визначається як очікувана середня тривалість життя при народженні. У 1990 році умовно здорових людей в Україні було 62,6% від загальної кількості населення, у 2007 їх кількість зменшилась майже втричі, що становить лише 24,3% (рис. 3).

З метою забезпечення сталого розвитку сільських територій демографічна політика держави має базуватися на соціально-економічній і екологічній стабільності на селі в межах стійких екологічних параметрів, що забезпечує належний стан здоров'я населення, його високий матеріально-життєвий рівень, необхідну якість трудового потенціалу, збереження нації з її історичними, етнічними та культурними надбаннями.

Рис. 4. Концептуальна модель екологічного ланцюга якості життя і здоров'я людини

У минулому інтенсивний розвиток сільськогосподарського виробництва в Україні відбувався з використанням великої кількості засобів захисту рослин. Тому на околицях українських сіл розміщувалися склади агрохімікатів, де зберігали мінеральні добрива та пестициди. Довготривала, неконтрольована експлуатація таких складів спричинила забруднення ґрунтів і довкілля пестицидами. Особливо небезпечними для живих організмів є пестициди другого покоління, що здатні з нагромадженням передаватись трофічними ланцюгами і викликати низку небезпечних захворювань у тварин і людини.

За офіційними даними, в сільській місцевості України налічується близько 5 тис. старих складів отрутохімікатів, серед яких 147 – централізовані. Сумарна кількість стійких органічних забруднювачів – 29,3 тис. т; непридатних пестицидів – близько 21 тис. т; (ДДТ – 1,8 тис. т; неідентифікованих – 16,2 тис. т).

Нині для знешкодження непридатних пестицидів у ґрунті успішно використовують різні фізичні, хімічні та біотехнологічні методи. Найперспективнішим є фітореMediaція – відновлення забруднених ґрунтів за допомогою рослин.

Під егідою Міжурядової європейської організації COST (Співробітництво у сфері науки і техніки) вчені інституту агроєкології і природокористування НААН розробили метод фітореMediaції, виявили стійкі до пестицидів види рослин та створили генофонд рослин, які можуть використовуватися для фітореMediaції (родини гарбузових, айстрових, злакових).

Багаторічні комплексні дослідження Інституту агроєкології і природокористування НААН дали змогу розробити концептуальну модель екологічного ланцюга якості життя і здоров'я людини (рис. 4), що характеризується двома складовими. Перша – екологічна вертикаль сільськогосподарського виробництва, тобто екологічний ланцюг – від «ґрунту до столу», що складається із компонентів екологічної оцінки ґрунту, продукції рослинництва і тваринництва, технологій їх отримання й переробки, якості продуктів харчування і питної води – до рівня якості життя і здоров'я сільського населення. Друга складова – аналіз екологічного стану довкілля – якості ґрунту, стану природних ресурсів, водних об'єктів, атмосферного повітря, що зумовлює безпечне середовище існування людини. Ці дві складові й визначають рівень якості життя і здоров'я людини, покращення їх стандартів, на які й має спрямовуватися вся наша діяльність.

Для забезпечення сталого розвитку аграрного сектора економіки необхідним є:

□ науково обґрунтувати і розробити систему моніторингу стану сільських територій на державному, регіональному та місцевому рівнях за екологічними, економічними та соціальними показниками їх розвитку;

□ розробити структуру індикаторних показників для здійснення контролю за станом сільських територій у розрізі сільських селищних рад, населених пунктів, особистих господарств;

□ створити мережу репрезентативних об'єктів у різних регіонах України, враховуючи конкретну екологічну ситуацію, рівень економічного і соціального розвитку. Провести ретроспективний аналіз та перспективний прогноз їх зростання;

□ на базі репрезентативних об'єктів розробити моделі сталого розвитку агросфери з урахуванням екологічних, економічних і соціальних показників зростання.

□ для покращення екологічної стабільності розвитку сільських територій розробити і затвердити «Державну програму управління агроландшафтами до 2025 року» на основі прийнятої в Національній академії аграрних наук України «Концепції управління агроландшафтами»;

□ для забезпечення комплексного проведення наукових досліджень з проблем сталого розвитку аграрного сектора економіки доцільно об'єднати роботу всіх наукових установ НААН за координації ННЦ «Інститут аграрної економіки» та Інституту агроєкології і природокористування НААН відповідно до комплексної науково-технічної програми;

□ обґрунтувати і здійснювати науковий супровід інноваційних проектів розвитку аграрного сектора економіки;

□ наукові дослідження зі сталого розвитку сільських територій України на засадах раціонального природокористування та екологобезпечного агропромислового виробництва мають стати визначальними для Національної академії аграрних наук України і одним із пріоритетних напрямів аграрної науки, а їх реалізація забезпечить високу якість життя і здоров'я мешканців села і всього українського народу.